

Ekologija moderne i postmoderne Ili kako se čovjek (ne) mora pretvoriti u leminga

Tomislav Markus

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Sažetak

Autor analizira ekologiju suvremenog građanskog društva i zaključuje da ona, uglavnom, predstavlja primjer partikularne ili redukcionističke kritike. Raspadanje ekološkog sustava nastoji se objasniti negativnim posljedicama u osnovi »dobrog« sustava i nastoji se riješiti unutar iste civilizacijske paradigme, koja ju je proizvela i koja ju stalno povećava. Sukladno »duhu vremena«, tj. rastuće centralizacije, tehnicizacije i birokratizacije visokoentropijskog društva, rješenje se traži u državnim mjerama, tehničkim novitetima, štednji, alternativnim energerskim izvorima itd. Time se gubi vrijeme i mogućnost rješavanja ekološkog problema i izbjegavanje propasti građanske civilizacije i ljudske vrste općenito.

Nasuprot tome, ekologija (duhovne) postmoderne trebala bi tražiti stvaranje novog društva bez nacije–države, megalopolisa, megastroja, ohlokracije, tehničke ekspanzije, konzumizma, dominacije čovjeka nad ne–ljudskim entitetima, visokog protoka energije i materije kroz društvo itd. Nova ekologija i novo društvo temeljile bi se na duhovnim vrijednostima, nespecijalističkom obrazovanju, malim zajednicama, ekocentrizmu, niskoj entropiji, drastičnom smanjenju broja stanovništva, osnovnoj tehnici, koja ne služi destruktivnim svrhama itd. Ostvarenje tih načela dovelo bi do nestanka imperium humanum–a i ostvarenja čovjekove suradnje s ne–ljudskim entitetima.

Ključne riječi: ekologija moderne i postmoderne, duhovne vrijednosti, tehnika, ekološki pokreti, entropija, radikalna i holistička kritika

I. EKOLOGIJA MODERNE – DIKTATURA IMPERIUM HUMANUM–A¹

Od svojeg postanka čovjek je bio dio prirode, određen osnovnim prirodnim zakonima rođenja, organskog rasta, trajanja i smrti. U najvećem dijelu svoje povijesti imao je ograničeno mjesto u prirodi, a njegova je okolina bila tek mali dio ukupnog eko–sustava. U pojedinim predmodernim društvima moglo je, doduše, doći do znatnijeg zahvata u okoliš, pa i njegove osjetne devastacije, ali to je bilo i kvantitavno i

¹ Ekologija ovdje označava dominantne koncepcije o odnosu čovjeka prema eko–sustavu i ne–ljudskim entitetima. Moderna označava građansku civilizaciju XIX. i, posebno XX. stoljeća, a postmoderno društvo moguće budućnosti, koje bi tek, ako za to još postoji mogućnost, trebalo izgraditi. Ovdje se radi o shvaćanju poželjnog društva budućnosti, koje bi se moglo točnije nazvati duhovna postmodernna, kako bi se razlikovalo od tehničke postmoderne. U potonjoj, čije su tendencije realno prisutne tijekom XX. stoljeća, a zadnjih se desetljeća pojačavaju, postoji tendencija pretvaranja čovjeka od privjeska stroja u stroj, od finalnog korisnika megastroja u dio megastroja, od megastroja kao dijela čovjekovog svijeta u (ne samo čovjekov) svijet. U tehničkoj postmoderni tehnika postaje jedini subjekt povijesti, a čovjekova povijesna egzistencija prestaje. Napominjemo da se u radu ne koristi izraz »priroda« kao nešto odvojeno od čovjeka i ljudskog društva, jer je čovjek uvijek, što god civilizacijski »izgradi«, tj. preradi, dio prirode. Umjesto toga, koristi se izraz »ne–ljudski entiteti«, koji obuhvaća predmete anorganske i ne–ljudska živa bića organske tvari.

kvalitativno tako ograničeno i marginalno da nije izazivalo destabiliziranje ekološke ravnoteže. Čovjekov je život bio, svakako, kratkotrajan i materijalno težak i mučan, često i za više društvene slojeve, ali odnos prema ne-ljudskim entiteima bio je u znaku suradnje. Takvo je stanje potrajalo i kroz cijeli tzv. srednji vijek, sve do XIX. stoljeća. To je najvažniji razlog da se za suvremenu ekološku problematiku ne može optuživati židovsko–kršćanska tradicija. Njihova osnovna koncepcija, izražena u Bibliji, nesumnjivo je antropocentrična, jer govori o čovjeku načinjenom na sliku Božju i kojem su podređeni svi živi i neživi entiteti. No, kako je suvremena teologija često s pravom isticala čovjek je »dobio« svijet da njime upravlja i o njemu se brine, a ne da ga uništava. Osim toga, u stotinama godina u kojima su kršćansko učenje i kršćanske crkve činile duhovni, a donekle i materijalni temelj europskih društava, nije bilo destabiliziranja ekološke ravnoteže.² Ono počinje od kraja XVIII. stoljeća, a puni zamah, na svjetskom planu, dobiva u XX. stoljeću, dakle u vrijeme kada značaj tradicionalne religije i crkve sve više opada i potiskuje se u privatno područje u svim razvijenim zemljama. Dežurne krivce za ekološku problematiku ne treba tražiti niti, što se također često radilo u spisima nekolicine intelektualaca iz XVI. i XVII. stoljeća, poput Kopernika, Keplera, Bacona, Descartesa, Galileia i Newtona. Njihova su razmišljanja i istraživanja već moderna, ali to su još usamljeni intelektualci, čija istraživanja nisu dobila nikakvu društvenu primjenu još dugo vremena kasnije. Njihove su spoznaje, posebno one Galileia i Newtona, uvelike utjecale na tehničku revoluciju od sredine XVIII. stoljeća, ali oni sami za to nisu odgovorni, niti su mogli znati kakve će biti posljedice. Osim toga, ključne »prirodne znanosti« u XX. stoljeću postale su atomska fizika i molekularna biologija sa ciljem povećanja eksploatacije anorganske (fizika) i organske (biologija i genetika) tvari. Obje discipline, posebno biologija, znače prevladavanje mehanicističke paradigme, a od početka su funkcionirale kao čvrsto integriran dio visokocentraliziranog masovnog društva u njegovom očajničkom nastojanju za povećanjem protoka tvari i energije.

Tek se u XIX. i XX. stoljeću pojavljuju politički, društveni, ekonomski i tehnički procesi, koji će izmijeniti lice Zemlje i dovesti do propadanja ekološkog sustava, što znači propadanja, pošto je čovjek uvijek dio prirode, građanske civilizacije, što opet znači, zbog njezine globalne rasprostranjenosti, ljudske vrste. Najprije u Europi i sjevernoj Americi, a zatim, u XX. stoljeću, i cijelom svijetu, dolazi do snažne tehničke ekspanzije usmjerene što većem ovladavanju prirodom i razvojem proizvodnih snaga. Moderni je kapitalizam, u okviru nastupajućeg pobjedonosnog građanskog društva, utro put pobjedi novog koncepta svijeta i prirode. Prijašnje su religije, uvijek partikularno rasprostranjene, marginalizirane, a tehnička ekspanzija, proizvodnja industrijaliziranih dobara i njihova konzumacija te posjedovanje što većeg broja tehničkih izuma postale prva univerzalna religija. Dotadašnju suradnju čovjek je vrlo brzo zamijenio bezobzirnim pljačkanjem i uništavanjem okoliša. Svoj su doprinos dali, na teoretskoj razini, i ekonomisti, uključujući i Karla Marxa, koji su podržavali tehničku ekspanziju i jednostrano isticali odnos rad–kapital, zanemarujući važnost prirodnih izvora i odnos čovjeka prema ne-ljudskim entitetima. Po tome se vidi da »prosvjetiteljstvo« nije nikada, niti s ekološke točke gledano, postojalo. U XX. stoljeću razvija

² Poštovanje ekološke ravnoteže općenito je karakteristika predmodernih ratarskih društava, dakle svih do XIX. stoljeća. Tu praktički nije bilo većih razlika između kršćanskih društava u Europi s njihovom teoretskom antropocentričkom orijentacijom i orijentalnih društava u Aziji sa znatno širom biocentričkom orijentacijom.

se, u bogatim zemalja Europe i sjeverne Amerike, masovna konzumentska industrija, usmjerena što većoj proizvodnji i potrošnji što veće količine robe. »Kvaliteta života« određuje se isključivo količinom posjedovanih tehničkih izuma i konzumiranih jednokratnih proizvoda, dok se »progres« mjeri količinom proizvedene robe i stupnjem bruto–nacionalnog dohotka. Pri tome se, prešutno ili otvoreno, smatra, iako je još Rousseau upozorio na besmislenost takvih fantaziranja, da će iz tehničkog progressa automatski proizaći duhovni i moralni progres, tj. da su tehnika i ekonomija otac i majka demokracije, slobode, tolerancije itd. Fetišiziranje tehničke ekspanzije i materijalizam bile su zajedničke svim masovnim društvima u XX. stoljeću – fašizmu, komunizmu i višestranačkom parlamentarizmu – bez obzira na međusobne razlike. Uz to, u istom stoljeću dolazi do demografske eksplozije u siromašnim zemljama, čime se drastično povećao pritisak na prirodne izvore. Ova tri čimbenika – tehnička ekspanzija, konzumentska industrija i demografska eksplozija – mogu se označiti kao glavni uzročnici sve većeg zagađivanja i uništavanja ekološkog sustava.

Sve veće raspadanje ekološkog sustava desetljećima je potpuno ignorirano. Njegovo je postojanje priznato tek krajem 60–ih i početkom 70–ih godina XX. stoljeća, ali prevladavala su shvaćanja da se radi o »krizi«, dakle nečem prolaznom, što će se riješiti pronalaskom određene tehnike, koju tek treba izumiti. Ignorirana su rana upozorenja članova Rimskog kluba (Meadows i sur., 1973; Mesarović i Pestel, 1976) o tome da tehnika ne može riješiti ovaj problem i da će se time stanje samo pogoršati. Iako neke najcrnje prognoze Rimskog kluba nisu ostvarene, njihova upozorenja o krajnje ograničenim ekološkim mogućnostima tehnike pokazala su se valjanim, bez obzira što su oni, kao tehničari, bili na to motivirani i profesionalnim razlozima i što niti sami nisu izvukli potrebne konzekvence takve relativizacije tehničkih mogućnosti na preustroj društva. Spomenuli su, doduše, potrebu novih moralnih vrijednosti, ali, kao i mnogi drugi, bez ikakve primjene na postojeće društvo, koje takve, tehničkoj ekspanziji suprotne, vrijednosti potpuno odbacuju. Ignoriranje njihovih upozorenja dovelo je do daljnjeg pogoršavanja ekološke situacije, a vrijeme od gotovo 30 godina uludo je potrošeno u izmišljanje novih svespasonosnih tehničkih čuda. Članovi Rimskog kluba nepotrebno su govorili o »granicama rasta«, kao da je tehnička ekspanzija sama po sebi dobra, ali, zbog demografske eksplozije i ograničenih prirodnih izvora, nemoguća. Njihova se analiza pokazala ne kao precрном, nego kao premalo pesimističkom zbog zanemarivanja zagađivanja, rastuće entropije, kapitalističkih tendencija profita (Supek, 1989:95), ali i zbog izostavljanja etičkih kriterija.

Slijepa vjera u tehniku, u rješavanju ekoloških problema, proizlazi, uz ostalo, iz apriornog prihvaćanja dominantnih vrijednosti – ekspanzije javnih struktura, masovne proizvodnje i potrošnje – građanskog društva i odbijanja da se problematizira opravdanost njegovog postojanja. Slom komunizma, koji je od početka neopravdano tvrdio da predstavlja alternativu građanskom društvu na Zapadu, samo je ojačao uvjerenje o suvremenom kapitalizmu kao neizbježnoj sudbini i jedinoj alternativni čovjeka. Oslanjanje na tehniku proizlazi i iz šire fetišizacije tehničkih sredstava u čemu se razotkriva specifični oblik propadanja čovjeka kasne građanske civilizacije kao privjeska tehnike. Tehnika se ovdje samo na prvi pogled pojavljuje kao *deus ex machina* antičkih tragedija, jer je ovaj bio uveden iznimno, u slučajevima kada je ljudsko djelovanje zapalo u slijepu ulicu. Tehnicistička civilizacija XX. stoljeća, međutim, shvaća tehniku ne samo kao pomoćno sredstvo, nego i kao svojevrsni *fatum*, ono Neminovno i Neizbježno, kao konačni smisao čovjekovog povijesnog razvoja. Teh-

nički um tako završava u fatalizmu i determinizmu, nastojeći pogrešnost svojeg koncepta spasiti u tvrdnji o prolaznosti vrsta i propagirajući nestanak čovjeka u »višem« entitetu, tj. stroju ili kiborgu. Tu se više ne radi o integraciji čovjeka u megastroj ili čovjeku kao privjesku stroja, jer je oboje ostvareno već u prvoj polovici XX. stoljeća u svim masovnim društvima (boljševizmu, fašizmu, višestranačkom parlamentarizmu). Riječ je o tome da čovjek postane imanentni dio megastroja i fizički i psihički i to ne nacionalne ili regionalne, nego svjetskog megastroja (Anders, 1985). U tehničari se znatnim dijelom projicira i kompenzira bezzavičajnost, bespomoćnost i izgubljenost usamljenog čovjeka–mase. U takvom sustavu svaki zahtjev za ograničenjem tehničke ekspanzije, moći megastroja, materijalnog standarda i vojne snage nacije–države označava se kao »povratak na drveće«, »juriš na strojeve«, »saboterstvo i izdaja« itd.

Tehničku ekspanziju, konzumaciju i tehničke izume prihvatili su, tijekom XIX. i XX. stoljeća sve nacije, države, slojevi i ustanove u svijetu kao neupitna mjerila »kvalitete života«. Tradicionalne religije, sa svojim isticanjem transcendencije, gurnute su u pozadinu ili, čak, kao u komunizmu, fizički progone, a na njihovo je mjesto stupila nova religija s mnogo fanatičnijom privrženosti milijarda vjernika nego što je to ikada ranije bilo prisutno. Čovječanstvo je krenulo u jedini rat, s objavom od političke ekonomije XVIII. i XIX. stoljeća, koji sigurno ne može dobiti, tj. mora ga izgubiti ili neposredno, tako da ekološki sustav odstrani čovjeka kao tumor na organizmu,³ ili posredno, tako da čovjek, razorivši ekološki sustav, razori i sebe. Iz jedne krajnosti – materijalne bijede, kratkog života i religije kao transcendentne utjehe – čovjek je otišao u drugu – materijalnu ekspanziju, konzumaciju i robovanje tehničkim izumima.⁴ Proširenost nove religije, koja je potpuno zahvatila srca i glave ljudi, može se dobro pokazati na primjeru ustanove koja bi, po svojoj tradiciji i autonomiji, bila možda najpozvanija da joj se oštro suprotstavi, tj. Katoličke crkve. U više papinskih enciklika i pastoralnih konstitucija nakon Drugog svjetskog rata pjevaju se, sukladno duhu vremena, ditirambi tehničkoj ekspanziji i krajnje neodgovorno se, pozivajući se na Bibliju, poziva na ostvarenje svjetskog gospodstva čovjeka nad prirodom. Veličaju se tehnička i intelektualna dostignuća, materijalno blagostanje, opća pristupačnost »civiliziranim dobrima« itd. Tek se nakon toga stidljivo i usputno napominje da to ne treba, kao da to nije bio već odavno masovno slučaj, odvesti u materijalizam i zaborav prema duhovnim i onostranim vrijednostima (Ivan XXIII, 1961; Pavao VI, 1965; Pavao VI, 1967). Opširna raspravljanja o ekološkoj problematici od 70–ih godina nisu, dakako, mogla zaobići niti Vatikan, ali tek u obliku naknadnih recepcija i kaskanja za događajima. Tako se zadnjih godina traži »razumno gospodaranje« prirodom, poštovanje izvorne svrhe, koju je Bog podario drugim bićima i stvarima, osuđuje se znatno oštrije potrošačko društvo i razaranje eko–sustava itd. (Ivan Pavao II, 1987, 1991). U

3 AIDS je, vjerojatno, sredstvo ekološkog sustava za smanjivanjem broja ljudi, tj. tipično prirodno–regulativno sredstvo u slučaju pretjeranog razmnožavanja neke vrste, ali on se, u duhu kartezijanske bio–medicinske paradigme, tretira kao bolest uzrokovana virusom s mogućnošću nalaženja lijeka. Ako je ta pretpostavka točna, sljedeće će bolesti vjerojatno imati znatno pogubnije posljedice.

4 Ludost modernog čovjeka podsjeća na »normalnu« ludost epirskog kralja Pyrrrosa, koji je, kako priča Plutarchos u »Bioi paralelo«, nabrajao silne zemlje, koje namjerava podjarmiti, a zatim će se prepustiti uživanju i rasonodi. Na primjedbu prijatelja zašto se odmah ne prepusti užicima i prištedi si muke u kojima je, kasnije, i zaglavio, nije, čini se, imao što odgovoriti. Međutim, bitna je razlika da Pyrrros i svi njemu slični nisu egzistencijalno ovisili o zemljama, koje su osvajali, dok čovjek niti jedne sekunde ne može postojati bez svojeg jedinog doma, kojeg »osvaja« = razara, tj. ekološkog sustava.

ovim novim koncepcijama nije teško vidjeti primjer etičke varijante umjerenog antropocentrizma i eko–paternalizma u kojem se za čovjeka zadržava privilegirano mjesto u svijetu, iako s obvezom skrbi za druge entitete. Isticanje dominantne uloge *imperium humanum*–a i »prosvijeće« eko–diktature čovjeka istaknutije je, sa svim kontradiktornim konzekvencama, nego u sličnim koncepcijama umjerenog antropocentrizma zbog zadržavanja dogmatskih uvjerenje o postanku čovjeka na sliku Božju. Zbog toga se uopće ne govori o imanentnim moralnim pravima ne–ljudskih entiteta.

Ekološki pokreti, koji se javljaju u zapadnim zemljama 70–ih i 80–ih godina XX. stoljeća predstavljaju, također, primjer partikularne ili redukcionističke kritike građanske civilizacije. Svoju su preteču, kao i niz drugih alternativnih pokreta (antinuklearni, mirotvorni, feministički itd.) imali u omladinskim pokretima »kontrakulture« 60–ih godina, uglavnom u SAD–u. Koncepcije prvobitnih pokreta, često povezane s tzv. novom ljevicom, sadržavale su elemente radikalne i holističke kritike, tj. ideje o potrebi transcencije građanske civilizacije, iako uz neprimjerenu upotrebu nasilja, izmišljanje elitizma i manipulacije te idealizacije nekih totalitarnih sustava (Kine). Istaknuta je bila kritika konzumizma, tehničke ekspanzije i jurnjave za materijalnim obiljem, a da se još nije znalo za svu težinu nastupajućeg raspadanja ekološkog sustava. Kasnija transformacija »*from red to green*«, pri čemu se »*red*« ne treba uskogrudo shvaćati u smislu tradicionalnog marksizma i klasne borbe, predstavlja nazadak od radikalne prema umjerenoj, od holističke prema redukcionističkoj kritici. Izrazit su primjer »*zeleni*« u Njemačkoj, koji od društvenog pokreta postaju etabliрана politička stranka, integrirani u sustav i s težnjom njegove tehničke modifikacije i »popravljanja« i uz potpunu marginalizaciju radikalnijih koncepcija (R. Bahro). Integracija u sustav značila je gubljenje mogućnosti za izražavanje radikalnijih opozicijskih stavova, opozicijskih ne dakako u odnosu na vladajuću stranku, nego u odnosu na masovno građansko društvo. Unutar svakog ekološkog pokreta postojale su, doduše, i radikalnije orijentirane skupine ili frakcije, ali u znatnoj manjini i sa stalnom tendencijom osipanja prema umjerenoj većini. Svi alternativni pokreti od 70–ih godina prešutno poistovjećuju partikularno, tj. interese građanske civilizacije, a još uže interese svoje države i/ili nacije, s univerzalnim i nastoje ekološki problem riješiti u okviru istog društva, koje ga stalno reproducira, ali i, zbog tendencije stalnog povećanja protoka energije i materija, a time i entropije, povećava do uništenja ljudske vrste. Ekološki pokreti vrte se u začaranom krugu brkanja uzroka i posljedica i u uzaludnoj borbi s posljedicama razorne čovjekove tehničko–energetske djelatnosti, koje neminovno proizlaze iz sadašnjeg ustroja građanske civilizacije. Oni sadrže, osim ove temeljne proturječnosti, još i mnoge druge, a dijele ih sa svim drugim skupinama, koje nastoje ekološki pokret riješiti unutar suštinski antiekološkog društva. Jedna je proturječnost poznati sindrom NIMBY po kojem ljudi »ekološki« ne žele u svojoj blizini »opasne« ustanove ili stovarište otpada, ali žele energiju, koju oni proizvode. Za suvremeno društvo vrijedi načelo »tko tone, za slamku se hvata«. Prividna debljina i jačina te ekološke »slamke« (država + tehnika + »znanost«) samo olakšava utapljanje ljudske vrste, jer se gubi vrijeme nužno potrebno za izgradnju alternativnog načina života i društva, koji jedino mogu (ili su mogli ako je već za sve kasno) riješiti ekološke probleme. Ekološki pokreti, nadalje, nastoje dobiti podršku većine, koja provodi antiekološki način života, iako može formalno i teoretski simpatizirati s ekološkim pokretima i teoretski se zalagati za »zaštitu okoliša«. Takva licemjernost često je prisutna i kod mnogih profesionalnih funkcionera ekoloških organizacija, koji smisao života, kao i većina ostalih, nalaze u

tehničkoj ekspanziji, materijalnom obilju i konzumizmu. Iz ovih općih, lako je objasniti mnoge konkretne proturječnosti ekologije moderne. Tako je, primjerice, u travnju 1970. u SAD-u euforično i masovno proslavljen Dan Zemlje, dakle istodobno kada je to isto »carstvo slobode i demokracije« provodilo sustavni genocid i ekocid u Vijetnamu, a o stoljetnom ekocidu u vlastitoj zemlji da se i ne govori. Iz navedenog je vidljivo da svi novi društveni pokreti, u svojim dominantnim strujama, uključujući i ekološki, traže način za što bolje funkcioniranje moderne, umjesto njezinog prevladavanja, dakle da predstavljaju lažnu alternativu, a ne put u bolju budućnost. Ekološki pokret, ako želi biti dosljedan, morao bi, slično mirotvornom i antinuklearnom, imati duhovno-revolucionarni karakter i tražiti prevladavanje moderne, jer se njegovi temeljni zahtjevi, za razliku od npr. feminističkog ili homoseksualnog pokreta, ne mogu ostvariti u okviru masovne građanske civilizacije. Nerazumijevanje toga vodi u njegovu dugotrajnu agoniju i vegetiranje u sklopu sustava, kako se vidi na primjeru njemačkih »zelenih«. U sklopu nastajućeg globalnog megastroja dolazi do negativnog zastarijevanja ekologije, jer čovjek razgrađuje svoj prirodni, dakle prostorno ograničeni oikos, nastojeći ga uzaludno nadomjestiti umjetnim i neograničenim tehničkim oikosom.

Papinske enciklike i ekološki pokreti tipičan su primjer, s aspekta ekološke problematike, zaostajanja za događajima. Čovječanstvo se moralo sudariti s posljedicama vlastite bezumne i destruktivne djelatnosti da bi uopće postalo svjesno postojanja problema. No, svi važniji prijedlozi ostaju u području partikularne kritike, jer se ne problematizira društvo i njegov dominantni način života, koji je doveo do raspadanja ekološkog sustava. Teško je vjerovati da bi se i dan-danas uopće govorilo o ekološkoj problematici, da se čovjek nije suočio s posljedicama svoje djelatnosti, kao što se o tome vrlo malo govorilo do 70-ih godina. U ekologiji moderne napada se visokorazvijeno industrijsko društvo zbog materijalnih posljedica, koje izaziva u okolini (zagađivanje, entropija, buka) ili neracionalne materijalne baze (fosilna goriva). Pri tome se potpuno isključuju duhovni ili etički kriteriji, kao da su tehnička ekspanzija, konzumizam, općinjenost tehnikom, jurnjava za tjelesnim užicima itd. sami po sebi opravdani. Ne može se, doduše, reći da ekološka problematika načelno nije bitna za radikalnu kritiku masovnog društva, već zbog istrebljenja tisuća vrsta, što ostaje možda i najsrmotniji zločin u povijesti čovječanstva.⁵ No, ekološka se problematika ne može odvajati od radikalne kritike društva, jer je vezana uz jedan od dva temeljna problema moderne, tj. ekspanziju destrukcije prema ne-ljudskim entitetima (drugi je problem ekspanzija destrukcije i agresivnosti u međuljudskim odnosima). Nekoliko je značajnih intelektualaca provodilo oštru kritiku masovne civilizacije u razdoblju 1925-1970. (Fromm, Marcuse, Horkheimer, Adorno, Mumford, Adams, Ortega y Gasset, Heidegger, Husserl, Anders) i ne znajući ili se malo osvrćući na ekološku ili demografsku problematiku. Zbog toga njihove analize ne samo da ne gube na vrijednosti, već se mogu pojačati novim argumentima, u odnosu čovjeka prema ne-ljudskim entitetima.

Predmoderni (kršćanski) antropocentrizam imao je čvrsto teoretsko utemeljenje, ali bio je bez praktičnog značaja. Moderni (građanski) antropocentrizam gotovo da gubi svako teoretsko utemeljenje, jer prevladava evolucionističko shvaćanje postanka

5 Kao što čovjek kao pojedinac ima pravo nanositi sebi zlo, ali ne i drugima, tako isto pravo ima i ljudska vrsta. Cijela ljudska povijest ispunjena je zločinima i nasiljem, ali do XIX. stoljeća to je uglavnom bilo nasilje unutar ljudske vrste na što je ona imala »pravo«. No, ljudska vrsta nema moralno pravo nanositi zlo drugim vrstama, osim koliko se to tiče egzistencijalnih potreba.

čovjeka kao dijela životinjskog carstva, ali zato dobiva praktično (tehničko) utemeljenje. U suprotnosti s darwinističkim shvaćanjem o čovjeku kao dijelu životinjskog svijeta prevladava shvaćanje prirode kao čovjekovog neprijatelja, kojeg treba spoznati metodama tzv. prirodnih znanosti, »osvojiti« tehnikom i eksploatirati u svrhu stalnog povećanja protoka tvari i energije kroz društvo, što višeg materijalnog standarda što većeg broja ljudi, kao i u svrhu što veće vojne moći nacija–država. To je radikalna varijanta građanskog ili modernog antropocentrizma, koja je potpuno dominirala u sve većem dijelu svijeta do posljednje trećine XX. stoljeća. S raspadanjem ekološkog sustava afirmira se postupno umjerenija varijanta građanskog antropocentrizma, koja i dalje zagovara pljačkanje ne–ljudskih entiteta, ali na umjeren i »racionalan« način, tako da se vodi računa o problemu zagađivanja i iscrpljivanja neobnovljivih prirodnih izvora. Za razliku od ove dvije, tehnički strukturirane varijante antropocentrizma, razvija se u zadnjih desetljeća etički strukturiran umjereni antropocentrizam, koji priznaje određena moralna prava ne–ljudskim entitetima (Stone, 1974; Meyer–Abich, 1984; Taylor, 1986; Kirn, 1992), ali uglavnom zbog ljudske koristi ili tako da se čovjek treba brinuti za njih. Zagovara se, dakle, očuvanje dominantnog čovjekovog položaja na Zemlji i neka vrsta prosvijećenog ekološkog paternalizma. Ne objašnjava se kako se ovaj paternalizam, čak i da je etički opravdan, može provesti uz zadržavanje ljudske dominacije, koja je ostvarena dvostoljetnom tehničkom ekspanzijom, koja opet snosi glavnu odgovornost za razaranje eko–sustava. To je jedan primjer koliko se često u ekologiji moderne javlja dezorijentacija, nesnalaženje i izgubljenost. Radi se o vrtnji u krug, jer se problem pokušava riješiti unutar društva, koji isti problem stalno reproducira i povećava (npr. rješavanje zagađivanja daljom tehničkom ekspanzijom, koja stvara nove, još veće probleme). Ekološke aktivnosti visokoindustrijaliziranih zemalja druge polovice XX. stoljeća predstavljaju očajničku borbu s posljedicama, tijekom koje se stalno povećava entropija okoline, što se pokušava riješiti novim tehnikama i birokratskim ustanovama, koje vode povećanju inflacije i recesije, ove opet sve većoj entropiji itd. (Rifkin, 1986). Suvremena građanska civilizacija može se definirati kao suluda jurnjava na krilima tehnike u nestajuću budućnost. Groteskno zvuče pozivi ekologa za brigu oko budućih naraštaja, koji se upućuju istom društvu, koje sve čini da ukine budućnost, ne samo svoju (što bi bilo od srca za pozdraviti), već i ljudske vrste i svih drugih bića. Pri tome se »budući naraštaji«, sukladno, dominantnom antropocentričkom svjetonazoru, odnose samo na ljudsku vrstu, kao da čovjek živi sam na svijetu i kao da mu nitko, osim njegove »blažene« tehnike, ne treba, jer stvara navodno samodostatnu tehničku okolinu. Tehničko–industrijsku civilizaciju karakteriziraju otvorene ili prešutne pretpostavke o bespravnosti ne–ljudskih entiteta kao čovjekovom privatnom vlasništvu, zbog čega se govori o »čovjekovom svijetu«, pita se »jesmo li sami u svemiru«, tj. postoji li još negdje slična sumanuta tehnicističko–konzumentska vrsta itd.

U ovome kratkom pregledu ekološke problematike u sklopu modernog ili građanskog načina mišljenja može se zaključiti da ona predstavlja primjer partikularne ili redukcionističke kritike. Dominantna tumačenja smatraju da se ekološki problem može riješiti ili većim dijelom »neutralizirati« u sklopu građanskog društva i to primjenom određenih tehničkih rješenja i njihovom zakonodavnom regulacijom. Na taj se način ostaje u okviru radikalnog antropocentrizma, jer se o zaštiti ne–ljudskih entiteta uopće ne bi govorilo da nema ekološke krize. Ekologija moderne uzima kao bitne kriterije zagađivanje, ograničenost sirovina i demografsku eksploziju, a ne etička

i duhovna mjerila. No, još je važniji problem da se rješenje ekološke krize traži u sklopu društva čiji dominantni način života stalno proizvodi i povećava istu krizu. Prešućuju se odavno poznate činjenice o tome kako svaka tehnika, rješavajući, eventualno, jedne probleme, stvara nove, često još teže, kao i neminovnosti o velikim ulaganjima u razvoj nove spasonosne tehnike, dakle, dalja, još veća iscrpljivanja prirodnih izvora i narušavanja ekološke ravnoteže. Poznata teza o vrijednosnoj neutralnosti tehnike, sama po sebi tendenciozna, ovdje se izvrcē u načelnu apologiju cjelokupne tehničke ekspanzije. Tehnika dobiva autonomne kriterije za vlastito ocjenjivanje jer svaki izum već znači i određenu upotrebu, pa se ne može govoriti o mogućnosti čovjeka da naknadno odluči hoće li određenu tehniku koristiti za dobro i zlo. U tom slučaju uistinu važi, inače još uvijek pretjerana tvrdnja, o tome da živimo u doba tehnike s kojom smo, kao njezin objekt i sluga, tek su-povijesni (Anders, 1985). Ekološke implikacije takve koncepcije moraju biti katastrofalne, jer premoć tehnika vodi u nezadrživu izgradnju globalnog megastroja u kojem se organsko, prirodno i živo zamjenjuje anorganskim, umjetnim i mrtvim, a čovjek, od dijela ili privjeska stroja, postaje stroj, tj. kiborg. Partikularna ili redukcionistička ekološka kritika znači da se načelno ne dovodi u pitanje niti jedan od temeljnih vrijednosti masovnih društava, poput ohlokratskog (tzv. demokratskog) poretka, konzumentske industrije i načina života, ekspanzije tehnike itd. Eventualno se traži privremeno ili stalno ograničavanje nekih elemenata, poput tehničke ekspanzije, ovisno vjeruje li se (češće) ili ne u nova tehnička rješenja. Takva partikularna kritika dio je općeg srozavanja intelektualne kritike, koja se može primijetiti tijekom cijelog XX. stoljeća, a izražava se u nestajanju autonomije intelektualaca (ili izdaje, kako ju je nazvao Julien Benda) i njihovo čvrsto integriranje u masovno društvo. Nakon 1970. gotovo da više i nema, osim rijetkih iznimaka, poput Murraya Bookchina, značajnih radikalno i holistički orijentiranih kritičara građanskog društva. Propadanje i slom komunizma, umjesto da ojača radikalnu kritiku masovne građanske civilizacije, samo je učvrstio vjeru u višestranačke poretke kao tobožnja carstva slobode, kojima treba težiti cijeli svijet, bez obzira što su egzaltiraniji ditirambi, poput Fukuyaminog »kraja povijesti« doživjeli odbacivanje. Potpuna politička pobjeda višestranačkih poredaka na Zapadu mogla bi lako postati konačno jamstvo nastavka tehničke jurnjave u nestajuću budućnost, ne naša sudbina, nego kraj sudbine. Ekologija moderne zalaže se, iako to ne zna, za pretvaranje čovjeka u skandinavskog leminga, koji najprije provodi (populacijsku) ekspanziju, a onda srlja u masovno samoubojstvo. Zalaganje za (apsolutizirani) leming-sindrom konzekventno proizlazi iz optiranja za antiekološko društvo moderne, koje provodi ekspanziju na svim područjima materijalnog života.

Ekologija moderne pokazuje jasnu tendenciju odbacivanja odgovornosti za razaranje ekološkog sustava. Eventualno se krivce pokušava naći među stručnjacima, ekonomistima, tehničarima i političarima. No, svi su oni dio masovnog društva i čovjeka-mase, posredno ili neposredno odgovorni i vezani, i porijeklom, i obrazovanjem, i profesijom, uz veliku većinu stanovništva i govore joj što ona želi čuti i u što sami vjeruju. Čak kada bi vlade i bile svjesne što treba učiniti, tj. zagovarati radikalnu duhovnu revoluciju čovjeka uz odbacivanje svih nepotrebnih tehničkih čuda i konzumacije, a to, im, dakako, nije niti na kraj pameti, ne bi mogle ostati niti dan na vlasti, ili, čak i ako bi, nekim čudom, mogle, ne bi mogle ništa bitno učiniti zbog kratkog mandata. Ponekad se optužuju proizvođači masovne robe za manipularno stvaranje konzumentskih potreba, koja je jedan od glavnih uzroka uništavanja prirode. No, oni

samo nude ljudima što oni žele. Teorija manipulativnih potreba, ranije vrlo proširena među »lijevim« intelektualcima (Fromm, Marcuse, Adorno, Anders, Habermas), a i danas česta, susreće se s golemim teškoćama. Ne može objasniti integriranost proizvođača u konzumentski način života, tj. da su i proizvođači konzumenti; postojanje iznimaka, tj. pojedinaca s alternativnom egzistencijom; besmislenost teze o desetljećima dugoj manipulaciji u društvu s općom pismenošću, pravom glasa i lakom dostupnošću gotovo svih informacija; kao i odgovoriti na pitanje: ako proizvođači roba umjetno stvaraju konzumentske potrebe, tko je i zašto stvorio njih? Narod se, dakako, niti ne pokušava optužiti, jer je on, *per definitionem*, uvijek u pravu. U tim se jednostranim *ad hoc* optužbama gubi iz vida da svaki etablirani član masovnog društva, od predsjednika države do običnog smetlara, daje svoj, veći ili manji, doprinos zabludama i nevaljanom načinu života. U masovnom društvu jedini je odgovoran, ne samo za ekološku problematiku, čovjek–masa ili nacija ili puk u koji su uključeni svi društveni slojevi i pojedinci, osim malobrojnih *outsidera*, pojedinaca ili grupica, koje nastoje razviti drugačiji način života, ali nemaju nikakvog utjecaja i mogu biti sretni ako nisu žrtve fizičke represije većine. Kod čovjeka moderne postoji, u najboljem slučaju, rudimentarna ekološka svijest u kojoj se susretanje s negativnim posljedicama tehničkog barbarizma doživljava kao »slučajnost«, »nesreća« ili »nužna cijena« tehničke ekspanzije i materijalnog blagostanja. Primjer vrtne u krug u ekologiji moderne može se vidjeti i u nemogućnosti odgovora na pitanje tko je kriv za sve veće zagađivanje i entropiju. Jesu li to proizvođači štetnih tvari (kemikalija, radioaktivnih izotopa itd.) ili oni, koji koriste iste ili s njima povezane tvari (npr. električnu energiju iz nuklearnih elektrana), tj. široke mase potrošača, koje »bezužetno« zahtijevaju stalno povećanje protoka energije kako bi se održao dominantni tehničko–konzumentski način života?

Ekologiju moderne pretežno karakterizira fragmentaran i specijalistički pristup, opterećen »strukovnjačkim« problemima i nedostatkom globalnom uvida. Često se, doduše, prihvaća globalni ekološki pristup o međuovisnosti svih elemenata eko–sustava, i organske i anorganske tvari. No, onaj drugi, etički, globalni pristup uglavnom se potpuno zanemaruje, tj. ekologija ne služi kao odskočna daska za radikalnu i holističku kritiku moderne, za pokušaj prevrednovanja i teoretskog transcendiranja masovne civilizacije. Stoga se, kao rješenje, zagovaraju fragmentarni i redukcionistički postupci, od tehničkih čuda, preko racionalne uštede sirovine, do novih energetske izvora, poput sunčeve energije. U svemu tome ne dovode se u pitanje, načelno ili praktički, dominantne vrijednosti građanske civilizacije, poput nacije–države, ohlokracije, konzumizma, tehničke ekspanzije, tehničkog svladavanja fizičkih i psihičkih ograničenja itd. To je društvo već odavno iskopalo sebi grob, samo je pitanje hoće li, ili, možda, kada će u njega skočiti. Ekologija moderne ne može dovesti u pitanje najveći mit moderne, onaj o mogućnosti neograničenog čovjekovog gospodstva nad ne–ljudskim entitetima. Sve koncepcije moderne, uključujući i one o »skrbničkom« odnosu čovjeka prema drugim vrstama, ostaju zarobljenice tog mita. Iz svega navedenog lako je objasniti zašto ekologija moderne toliko ističe kategoriju »opstanka« i »prava na život«. Budući da se uglavnom ignorira mogućnost duhovne i individualne revolucije i traži se spas u ustanovama i stručnim djelatnostima (državi, tehnicima, ekonomistima, medicini itd.), mora se smatrati da goli život ima sam po sebi neki smisao i opravdanje, a »dobri život« znači, dakako, konzumizam. To, naravno, nije točno, jer cijela ljudska povijest, ispunjena stalnom nemoralnošću, pokazuje koliko je čovjek bio promašaj (Boga, prirode, sudbine, izvanzemaljaca?), što ne znači da tako mora i ostati. Možda je

skrivena zasluga ekologije moderne da učvršćuje zabludu kako se ekološki problem može riješiti unutar masovne građanske civilizacije, čime, indirektno i neželjeno, pridonosi njezinoj propasti. Srljanje suvremenog čovjeka u propast je, možda, za žaljenje, ali oko toga nije potrebno dramatizirati, ne samo zbog toga što je nestanak prirodni kraj ne samo pojedinih bića, nego i vrsta. Vjerojatno je da bi propast građanske civilizacije značila, zbog njezine globalne prevlasti, i propast čovjeka, ali to se ne može, kako se bez iznimke čini, tretirati kao katastrofa. Umnost i moralnost je ono jedino božansko i vrijedno u čovjeku, i ako ih ljudska vrsta ne želi realizirati, bolje da je niti nema. Istina, niti u predmodernim društvima nije postojala težnja za duhovnim savršenstvom čovjeka, ali barem je bilo ograničeno nasilje i destrukcija u međuljudskim odnosima, a prema ne-ljudskim entitetima gotovo da nije niti postojala. Tragedija nije toliko agresivnost i destruktivnost u međuljudskim odnosima, koliko destruktivno čovjekovo djelovanje prema ne-ljudskim entitetima, posebno istrebljivanje cijelih vrsta. Možda nema, kako je mislio Hegel, (samo) božanska povijest, lukavstvo uma, već i priroda skriveno uništava vlastiti promašaj, tj. pokušaj da se na Zemlji stvori umno i moralno biće.

II. EKOLOGIJA POSTMODERNE – SAMOABDIKACIJA IMPERIUM HUMANUM-A

Iz navedenog se može jasno vidjeti da, kao što postmodernu ne smatramo nikakvim realno postojećim stanjem, tako i ekologija postmoderne može važiti tek kao poželjno stanje, koje bi u budućnosti trebalo postići. Iako posao intelektualnog istraživača nije da, poput liječnika, daje recepte, potrebno je ukazati na osnovne smjerove alternative, već zato da bi se izbjegle optužbe o negativističkom i nihilističkom sadržaju kritike. Osobno duhovno samousavršavanje općenito bi se trebalo prihvatiti kao jedini način prevladavanja temeljnih problema i proturječnosti moderne i put prema novom društvu i čovjeku. To općenito načelo moralo bi naći svoje mjesto i u ekološkoj problematici, odbačivanjem konzumentskog načina života i opsjednutosti vojnom moći vlastite nacije/države kao glavnim uzročnicima uništavanja ne-ljudskih entiteta. Pri tome bi, također, trebalo najprije zaustaviti demografski rast, a zatim, dobrovoljnim prihvaćanjem načela od jednog djeteta na jednu obitelj, drastično smanjiti broj stanovništva na Zemlji, otprilike na ne više od milijardu ili, još bolje, pola milijarde. To je dovoljno velik broj za mogućnost realnog izbjegavanja ljudskog nestanka u slučaju pojave neke katastrofalne bolesti, poput kuge u XIV. stoljeću, a opet dovoljno mali za mogućnost što adekvatnijeg izbjegavanja jedne od temeljnih proturječnosti ljudskog postojanja. Naime, smisao bi života čovjeka trebao biti u moralnom samousavršavanju, a za to je potrebno imati zadovoljene egzistencijalne potrebe i određen materijalni standard, što traži oduzimanje materije i energije od ne-ljudskih entiteta, što, opet, narušava postignutu razinu moralnog savršenstva. Ili, drugim riječima, nemoguće je, zbog drugog zakona termodinamike ili zakona entropije, konzekventno provesti Schweitzerovu poznatu maksimu o »meni kao životu, koji želi živjeti, usred života, koji želi živjeti«, jer ako živim, oduzimam od drugih života, a ako se, da bi to izbjegao, ubijem, ne poštujem vlastiti život. No, oduzimanje od drugih života radi egzistencijalnih potreba i minimalnog standarda je jedno, a rasipničko trošenje u visokorazvijenim građanskim zemljama nešto sasvim drugo. Uostalom, u ekološkom sustavu Zemlje svaka vrsta živi, na ovaj ili onaj način, na račun druge, u odnosu antagonizma ili, znatno češće, u odnosu suradnje. Drastično reduciranje stanovništva potrebno je i

zbog drugih razloga, poput mogućnosti ukidanja cijelog niza profesija i ustanova, koje su danas vezane uz krivi način života, posebno u bogatim zemljama, a zapošljavaju desetine i stotine milijuna ljudi. Briga za daleke buduće generacije dodatni je razlog za smanjenje stanovništva, jer i najmanje iskorištavanje neobnovljivih prirodnih izvora znači njihovo smanjivanje i, time, njihovo oduzimanje našem potomstvu, ali i svakoj vrsti, koja bi, eventualno, od njih mogla imati koristi.

Odbacivanje otvorenog antropocentrizma, u radikalnoj ili umjerenijoj varijanti, ne bi smjelo biti problem za ekologiju postmoderne. No, ona ne bi smjela prihvatiti niti umjereni suvremeni antropocentrizam, koji zagovara skrbnički odnos čovjeka prema ne-ljudskim entitetima kao moralnim objektima. Taj je stav, sličan davno ranije iznesenom Heideggerovom konceptu o čovjeku kao »pastiru bitka«, nesumnjivo etički na znatno višoj razini od otvorenog antropocentrizma, koji druga bića ili anorgansku materiju shvaća tek kao »sirovinu« ili »plijen« za čovjeku pljačku. Međutim, i taj je antropocentrizam neodrživ, jer zadržava načelo dominacije i moći čovjeka nad ne-ljudskim entitetima, zadržava, dakle, Baconov program o *regnum hominis* ili *imperium humanum*. Nemoguće je odgovoriti na pitanje kako je moguće ostvariti moralno drugačiji odnos čovjeka prema drugim entitetima u okvirima dominacije i sile, odnosno u sklopu moderne, koja ih stalno reproducira. Za razliku od međuljudskih odnosa, u kojima se, u iznimnim slučajevima (npr. kod djece ili slaboumnih osoba), može opravdati prosvijećeni paternalizam, on je neodrživ u odnosu prema ne-ljudskim entitetima. Oni, za razliku od djece, ne mogu, kao prirodna cjelina, odrasti, jer već jesu, i to davno prije čovjeka, odrasli, što znači da bi ekološki prosvijećeni paternalizam i etički imperijalizam čovjeka morao potrajati vječno. Načelo etičkog imperijalizma sadrži očitu proturječnost, jer se, kako pokazuje cjelokupna povijest i orijentalne i okcidentalne etike, moralne norme ne mogu utemeljiti na načelima dominacije i sile. Konceptije »duboke ekologije« (*deep ecology*), koje se temelje na ideji o imanentnoj vrijednosti ne-ljudskih entiteta i o čovjeku kao dijelu prirode, mogu načelno biti prihvatljive za ekologiju postmoderne. No, pri tome bi se moralo shvatiti, što se, uglavnom ne čini, o nemogućnosti njezinog ostvarenja u tehnicističkom kasno industrijskom društvu. Poznato pismo poglavice Seattlea američkom predsjedniku Lincolnu iz 1854. ukazuje na nemogućnost pomirenja ograničenog iskorištavanja okoline s izgradnjom i očuvanjem *imperium humanum*-a. Kako čovjek može poštovati imanentna prava ne-ljudskih entiteta i biti dio prirode (umjesto, kao sada, da je njegova okolina isto što i priroda) dok postoji *imperium humanum*, globalni megastroj i tehnicističko-konzumentska civilizacija? Njegovo očuvanje podrazumijeva očuvanje moderne tehnike, države, prirodnih znanosti i privrede, dakle svega onoga što je i dovelo do aktualnog raspadanja ekološkog sustava i ljudske civilizacije. Rješenje se ovdje treba tražiti u širem civilizacijskom preokretu čovjeka, tj. u sasvim drugačijem načinu života i ustroju društva. U preduvjetu za takvu promjenu ubraja se i drastično drugačije vrednovanje demografske i tehničke problematike. Demografski bi rast najprije trebalo, ako je to već uopće moguće, zaustaviti, a zatim drastično smanjiti broj stanovnika na ne više od pola milijarde, tj. dovoljno veliki broj da se preživi potencijalna pandemija, a dovoljno mali da se pretežno može oživotvoriti Schweitzerova maksima i ostali gore navedeni zahtjevi.⁶

6 Ovdje se ne može govoriti o načinu rješavanja demografskog problema. Osnovno je da bogate zemlje što prije pomognu siromašnim, ali to je moguće samo u sasvim drugačijem sustavu vrijednosti, mentalitetu i ustrojstvu društva, temeljenog na duhovnim vrijednostima, dakle, nešto što potpuno transcendirira postojeći poredak s egoizmom nacije–države.

Na temelju riješenog demografskog problema i preokreta u sustavu vrijednosti bilo bi moguće odbaciti svu tehniku, koja je sada dio krivog načina života, a zadržati i, eventualno, dalje razvijati samo onu, koja ispunjava nekoliko preduvjeta: 1) ne služi destrukciji u odnosu čovjeka prema čovjeku i u odnosu čovjeka prema ne-ljudskim entitetima, 2) pomaže čovjeku u njegovom radu ili olakšava njegovu fizičku egzistenciju i 3) ne služi pretvaranju čovjeka u parazita i najprije privjeska, a zatim sve više i integralnog dijela tehničkog megastroja. To znači da etika dolazi prije tehnike, a ne obrnuto, kako se pretpostavlja u tezi o vrijednosnoj neutralnosti tehnike, jer bi se u umnom društvu najprije propitivalo, koja je tehnika ili koji su izumi opravdani prema gornjim kriterijima, a tek ih se zatim, eventualno, stvaralo. Redukcija tehnike i broja stanovništva na razumnu mjeru podrazumijeva tehničku samoabdikaciju *imperium humanum*–a i čovjekovo pristajanje da bude samo jedan dio prirode, kako je bio do XIX. stoljeća, ali, naravno, na novim osnovama, bez povratka na bijedu tradicionalnih društava. To znači da bi se intaktnoj prirodi, o kojoj bi se tada, za razliku od danas, moglo govoriti, ostavio vlastiti razvoj, jer se načelo nemiješanja ili heideggerovski rečeno »pustiti bivajuće biti« (*lassen Seindes sein*), može uskladiti s umnim društvom, a načelo prosvijećenog ekološkog paternalizma ne. Načelo nemiješanja ne bi nužno značilo da čovjek, ako je »slučajno« u prilici, ne treba pomoći drugim bićima u nevolji, pod uvjetom da time ne šteti trećim bićima. Tako je, na primjer, opravdano pomoći nasukanim kitovima da se vrate na pučinu,⁷ ali ne i spasiti muhu iz paukove mreže, pošto se, u drugom slučaju, trećem biću (pauku) nanosi dvostruka šteta (otimanje jela i uništavanje mreže). Načelo brige, ali više u smislu suradnje, a ne paternalističkog skrbištva, moglo bi imati opravdanja samo za ne-ljudske entiete, koji žive u čovjekovom okolišu. Samo bi se njih moralo realno tretirati kao moralne objekte, a sva ostala bića tek potencijalno, ako čovjek dođe s njima u dodir. No, taj bi okoliš tada bio, kao nekada, ali na novim osnovama, tek mali dio prirode, a ne, kao danas, *de facto* identičan s planetom Zemljom, zbog čega je intaktna priroda već davno ukinuta. Time bi nestali ili postali znatno manji mnogi pseudo-problemi oko kojih se zadnjih dvadesetak godina, uglavnom uzalud, muče ekolozi i filozofi, poput pitanja moralnih subjekata i objekata; prava ne-ljudskih entiteta; ostvarenja eko-centrizma u okviru suštinski antropocentričnog poretka moderne; (ne)mogućnosti pomirenja eko-centrizma i dalje tehničke ekspanzije; iscrpljivanja neobnovljivih prirodnih izvora; primjena »spasonosnih« tehnika; poželjnog djelovanja na nacionalnom, regionalnom ili globalnom planu itd. Ukinućem *imperium humanum*–a ne bi se više javljao niti problem granica opravdanog antropocentrizma kao dio šireg ekocentrizma, jer je nesumnjivo da nam ljudi, već zbog egzistencijalnih razloga, moraju biti najbliži od svih drugih bića. Obnova malih zajednica i samoabdikacija tehničkog čovjeka pokazala bi da nema potrebe za utemeljenjem neke nove etike za tehničku civilizaciju (Jonas, 1990), jer su sve bitne duhovne vrijednosti, potrebne za utemeljenje duhovne postmoderne, sadržane u filozofskim i religioznim učenjima predmodernih društava Okcidenta i Orijenta.

⁷ U slučaju samoabdikacije čovjeka vjerojatno ne bi ni dolazilo do nasukavanja kitova, za što glavnu krivicu, čini se, snosi upravo čovjek, sa svojom stalnom proizvodnjom enormne buke, koja ometa složenu komunikaciju i orijentaciju kitova. Tu se vidi da se načelo ekološkog skrbištva, zapravo, želi boriti protiv posljedica, jer ne dovodi u pitanje društvo, koje stalno reproducira nasilje i dominaciju čovjeka nad ne-ljudskim entitetima. Načelo nemiješanja nastoji ukinuti dominaciju, ali time i moderno društvo, što opet konzekvetno traži samodetronizaciju čovjeka s položaja, koji ju je u prometejskoj ludosti oholo uzurpirao.

Ekologija postmoderne ne može se, naravno, reducirati samo na demografsku i tehničku problematiku. Ona tek sekundarno uzima u obzir zagađivanje ili ograničenost sirovina, a primarno etička mjerila, tj. opravdan način života, temeljen na obrazovanju, razmišljanju, moralnom samousavršavanju, solidarnosti među umnim ljudima i ne-ljudskim entitetima. Takva ekologija može postati, u obliku ukidanja putem očuvanja, zbiljnost samo sa stvaranjem novog društva, ili, možda prije, novih društava, tj. prevladavanjem sada dominantnog koncepta nacionalnih država i megastrojeva od lokalne do svjetske razine. U društvu, čiji pripadnici smisao života traže isključivo u duhovnim vrijednostima, ne bi više trebala postojati potreba za državom, a pogotovo ne za suludom tehničkom i ekonomskom ekspanzijom u kojima »kvaliteta života« i »dostojan čovjeka« označava količinu strojeva na raspolaganju i količinu iskonzumirane robe. Novo bi društvo ili postmoderna podrazumijevala ukidanje najvećeg dijela sadašnjih ustanova i profesija. Iz toga se vidi da zaustavljanje ili bitno ograničavanje tehničkog razvoja nipošto ne mora dovesti do represivnog režima u kojem bi svemoćna država sve regulirala, kako pretpostavljaju i zagovornici (Harich, 1975) i protivnici (Kahn, 1979) takvog koncepta. U oba se slučaja ignorira mogućnost individualnog duhovnog usavršavanja čovjeka, koje bi, ako bi probilo sadašnju dimenziju izolirane iznimke i dobilo opći karakter, otvorilo put prevladavanju moderne i stvaranju (duhovne) postmoderne. Nije se, dakle, dovoljno zalagati samo za duhovni preokret čovjeka i uvođenje novih vrijednosti ili svojevrсну duhovnu katarzu (Schweitzer, 1957; Lorenz, 1974; Metz, 1980; Weizsäcker, 1987; Pozaić, 1994) već i za stvaranje nove civilizacije, pošto se te vrijednosti ne mogu, na globalnoj razini, ostvariti u sadašnjoj građanskoj ili tehničko–scijentičkoj civilizaciji, usmjerenoj na tehničku i ekonomsku ekspanziju i sve veću moć megastroja.

Dok ekologija moderne polazi od nepostojanja odgovornosti, ekologija postmoderne morala bi polaziti od individualne odgovornosti svakog čovjeka za ekološku problematiku. Tu nema mjesta odbacivanju odgovornosti zbog nemoći pojedinca da nešto promijeni na širem društvenom planu. Poželjna promjena, dakle, korištenje slobodnog vremena za duhovno usavršavanje, a ne za konzumaciju i gomilanje tehničkih izuma, važna je, sama po sebi, za pojedinca kao jedini način ostvarenja slobode, sreće i dostojanstva.⁸ Takva promjena može biti temeljena religiozno, filozofski, umjetnički ili nekako drugačije, ali bitno je da znači negaciju temeljnih predrasuda suvremenog građanskog društva – ohlokratski poredak, tehničke ekspanzije, konzumacije, što veće vojne moći nacije–države itd. Načelno je potpuno nebitno nastoje li oko tih alternativnih vrijednosti i drugi pojedinci. To je, naravno, poželjno, jer se radi o jedinom načinu da se rješavanje temeljnih problema čovječanstva, među njima i ekološkog, pokrene s mrtve točke. No, nastojanje oko duhovne slobode ne može načelno – druga je stvar elementarnog i za život nužnog konformizma – voditi računa kako drugi žive i kako će drugi komentirati alternativnu egzistenciju. Osim toga, moralna je obveza intelektualca da govori o onom što je opravdano, a ne što je realno, osim koliko opravdan život treba imati neke preduvjete – slobodno vrijeme i barem prosječnu inteligenciju – da bi bio moguć. Pričati o realnosti neke koncepcije nema smisla, jer se tada misli na mogućnost njezinog prihvaćanja, tj. polazi se od ljudi,

8 U masovnom društvu smatra se da su »ljudska prava«, »dostojanstvo«, »sloboda« itd. vrijednosti, koje svaki čovjek načelno ima već po svojem rođenju. Točno je, međutim, da su to ne dane, nego zadane vrijednosti, za koje se treba izboriti valjanim načinom života, tj. afirmacijom intelektualnih i etičkih vrijednosti te negacijom predrasuda masovnog društva.

kakvi jesu i kakvi žele biti, tj. neumna i nemoralna bića, a ne kakvi bi trebali i, barem u bogatijim zemljama, mogli biti. Zato je prebacivanje odgovornosti na stručnjake, tehničare i političare za sadašnju katastrofalnu ekološku situaciju proziran pokušaj amnestiranja čovjeka–mase, kojem pripadaju i »odgovorni« i koji je jedini odgovoran za suludo razaranje vlastitog doma. Do carstva slobode nema, kako je mislio Karl Marx i mnogi drugi, carskog puta, u obliku neke masovne akcije, koja bi u kratkom vremenu preobrazila nabolje cijelo društvo. Carstvo slobode, ako ono nije već izgubilo i svoju povijesnu mogućnost zbog nastupajuće jurnjave u propast, moguće je samo individualnom duhovnom revolucijom, ali provedenom na globalnoj razini, a ne, kako je bilo do sada u svim civiliziranim društvima, kod usamljenih pojedinaca i malih grupica. Dok ekologija moderne govori o održivom razvoju, smatrajući da je tehnička ekspanzija sama po sebi opravdana, ekologija postmoderne trebala bi govoriti o opravdanom razvoju, pri čemu bi duhovne vrijednosti bile primarne, a materijalne važne tek koliko su nužne za njihovu provedbu.

Ekologija postmoderne ne može biti čaroban recept za sprečavanje katastrofe, već zato što se ona svakodnevno događa, u obliku masovnog umiranja od gladi, u siromašnim zemljama, a možda i zato što je, eventualno, i globalna propast čovjeka neizbježna. Ona može »samo« dati doprinos duhovnoj revoluciji čovjeka, odbacivanju sna o tehničkom raju i traženju smisla u duhovnim – nespecijalističkim intelektualnim i moralnim – vrijednostima. Na taj bi način ekologija doživjela, pod uvjetom opstanka ljudske vrste, ukidanje kroz očuvanje, tj. ostala bi sačuvana u široj preorijentaciji čovjekog života i etički drugačijem odnosu prema ne–ljudskim entitetima, a ne bi bila, kako je to slučaj u ekologiji moderne, bitna samo zbog posljedica čovjekog destruktivnog djelovanja i svojevrstan dekorativni ukras. Ekologija postmoderne ne stavlja u prvi plan, kao ekologija moderne, kategoriju golog opstanka, jer razumije, kao dio šire duhovne revolucije, da život čovjeka nema, sam po sebi, nikakvo dano (od Boga, sudbine, prirode itd.) »dostojanstvo«, »smisao«, »slobodu« itd. Ona bi morala polaziti od kategorije valjanog, dakle zadanog i tek–u–budućnosti–ostvarivog načina života koji, uz ostalo, jedini može zajamčiti dugotrajni opstanak čovjeka u jedinoj domovini vrijednoj poistovjećivanja i ljubavi – planeti Zemlji. Konceptcija ekocentrizma, kao temeljna u ekologiji postmoderne, znači prvenstvo ne–ljudske prirode u odnosu na čovjeka, jer ona ne treba čovjeka, a obrnuto, dakako, ne važi i jer je čovjek dio prirode, a ne obrnuto.

Nema smisla govoriti o alternativnoj civilizaciji, ovdje označenoj kao duhovna postmoderna, dok ne postoje nikakvi uvjeti ili tendencije njezinog stvaranja, tim više što su mnogi autori (Inglehardt, 1977; Rifkin, 1986; Capra, 1986) brzopleto proglašavali početak materijalnog i duhovnog preokreta. Zapravo se radilo samo o predahu u stalnoj orijentaciji prema tehničkoj ekspanziji i konzumizmu u pojedinim zemljama, često zbog ekonomske krize ili periodične zasićenosti konzumizmom, ali bez dovođenja u sumnju glavnih zabluda tehnicističke civilizacije i bez nastojanja za izgradnjom alternativnog života. No, ipak se može ukazati, osim naznačenih ekoloških aspekata, na nekoliko osnovnih vrijednosti novog društva, koje bi se u osnovi trebalo temeljiti na obnovi pojedinih vrijednosti predindustrijskih društava i na zadržavanju pojedinih vrijednosti sadašnjih društava, ali bez eklekticizma, tj. i jedno i drugo na bitno novim osnovama i u bitno drugačijoj primjeni. Od prijašnjih društava trebalo bi obnoviti decentraliziranost, život u malim zajednicama, globalno mali broj stanovnika, ograničen položaj čovjeka u svijetu kao dijela prirode, ekocentrizam, organske

poljoprivrede, jednostavnost i mirnoću života, duhovne vrijednosti kao primarne, veliki značaj ljudskog rada, neposrednost međuljudskih odnosa, primat organskog i živog, male razine protoka energije i entropije itd. Tu bi se radilo o obnovi na novim osnovama uz izbjegavanje glavnih (i velikih) nedostataka tih društava – materijalne bijede, nepismenosti i siromaštva, kratkoće života, patrijarhalnih odnosa potčinjenosti žene muškarcu i djece očevima, samovolje feudalnih moćnika, staleških i kastinskih privilegija, monarhizam po »milosti Božjoj, državne religije, iscrpljujućeg ljudskog rada itd. Od sadašnjih društava moglo bi se zadržati visoku razinu obrazovanja i pismenosti, ograničenu upotrebu tehnike (uz ranije navedene uvjete), ograničenu upotrebu medicine (za bolesti, koje ne proizlaze iz krivog načina života), ograničenu upotrebu tzv. društvenih i prirodnih znanosti, jednakost po rođenju itd. Tu se radi o (sadašnjim) vrijednostima postavljenim na sasvim drugačije osnove, s negacijom specijalističkog obrazovanja i apologetske teoretske (tzv. društvene znanosti) i praktične (tzv. prirodne znanosti) funkcije intelektualnog istraživanja, destruktivne tehnike, egalitarizma = ohlokratizma, mehanicističke medicine s logikom »bolje liječiti nego spriječiti« itd. Vidi se da bi duhovna postmoderna sadržavala znatno više obnovljenih vrijednosti prijašnjih društava, nego zadržanih vrijednosti sadašnjih društava. To je zato što, iako nikada nije postojaloumno i moralno društvo, moderna industrijska društva sadrže znatno veći stupanj destrukcije, agresivnosti i neumnog života općenito od prijašnjih društava. U društvu budućnosti, koje nije više samo želja za ostvarenjem eutopije, nego i jedini način opstanka, našle bi svoje smirenje, u ukinuću kroz očuvanje, sve dosadašnje civilizacije, a čovjek bi mogao ostvariti jedino vrijedno u sebi – umne i moralne vrijednosti.

LITERATURA:

- Anders, G. (1985). *Zastarelost čoveka*. Beograd: Nolit.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Bookchin, M. (1970). *Ecology and Revolutionary Thought*. New York: Times Change Press.
- Bookchin, M. (1990). *The Philosophy of Social Ecology*. Montreal: Black Rose Books.
- Capra, Fritjof (1986). *Vrijeme preokreta*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1989). *Socijalna ekologija*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1994). *Napredak i opstanak. Moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Commoner, B. (1972). *The Closing Circle: Man, Nature and Technology*. New York: Knopf.
- Čaldarović, O. (1995). *Socijalna teorija i hazardni život. Rizici i suvremeno društvo*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Fetscher, I. (1989). *Uvjeti preživljavanja čovječanstva*. Zagreb: Globus.
- Gruhl, Herbert (1985). *Jedna planeta je opljačkana*. Beograd: Prosveta.
- Harich, W. (1975). *Kommunismus ohne Wachstum? Babeuf oder der »Club of Rome«*. Reinbek: Rowohlt Verlag.
- Inglehardt, R. (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.

- Ivan XXIII. (1991). Mater et magistra. Š1961Ć. U: **Sto godina katoličkoga socijalnog nauka**. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ivan Pavao II. (1991). **Sollicitudo rei socialis**. Š1987Ć U: **Sto godina katoličkoga socijalnog nauka**. Zagreb: KS.
- Ivan Pavao II. (1991). **Centesimus annus**. Zagreb: KS.
- Jonas, H. (1990). **Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju**. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kahn, H., Brown W., Martel L. (1979). **Slijedećih 200 godina**. Zagreb: Stvarnost.
- Kirn, A. (1992). Od antropocentrične k ekocentričnoj etici. **Socijalna ekologija**, 1(3):271–286.
- Lorenz K. (1974). **Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit**. München: Piper.
- Meadows D. H., Meadows D. L., Randen J. (1973). **Granice rasta**. Zagreb: Stvarnost.
- Mesarović M., Pestel E. (1976). **Čovječanstvo na raskršću**. Zagreb: Stvarnost.
- Mesić, M. (1998), Nastanak i razvoj američkog ekološkog pokreta. **Socijalna ekologija**, 7(1–2):91–114.
- Metz, J. B. (1980). **Jenseits bürgerlicher Religion**. Münschen–Mainz: Kaiser–Grünewald.
- Meyer–Abich, K. M. (1984). **Wege zum Frieden mit der Natur. Praktische Naturphilosophie für die Umweltpolitik**. München/Wien: Carl Hanser Verlag.
- Mumford, L. (1986). **Mit o mašini 1–2**. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Pavao VI. (1991). **Gaudium et spes**. Š1965Ć. U: **Sto godina katoličkoga socijalnog nauka**. Zagreb: KS.
- Pavao VI. (1991). **Populorum progressio**. Š1967Ć, U: **Sto godina katoličkoga socijalnog nauka**. Zagreb: KS.
- Pozaić V. (1994), Čovjekova sloboda i odgovornost za okoliš. **Filozofska istraživanja**, 52(1):47–58.
- Prittwitz, V. (1990). **Das Katastrophenparadox. Elemente einer Theorie der Umweltpolitik**. Opladen: Leske und Budrich.
- Rifkin, J. (1986). **Posustajanje budućnosti**. Zagreb: Naprijed.
- Schweitzer, A. (1957). **Weg zur Humanität**. Stuttgart: Reclam Verlag.
- Stone, C. (1974). **Should Trees Have Standing? – Towards Legal Rights for Natural Objects**. Los Altos: William Kaufmann.
- Supek, R. (1989). **Ova jedina Zemlja**. Zagreb: Globus.
- Taylor, P. (1986). **Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics**. Princeton: Princeton University Press.
- Weizsäcker, C. F. (1987). **Die Zeit drängt. Das Ende der Geduld**. Himberg bei Wien: Wiener Verlag.
- Weizsäcker, E. U. (1994). **Earth Politics**. London/New Jersey: Zed Books Ltd.

ECOLOGY OF MODERNISM AND POSTMODERNISM OR: WHY SHOULD (NOT) MAN BE TRANSFORMED INTO A LEMMING

Tomislav Markus

Croatian Institute of History, Zagreb

Summary

The author analyzes the ecology of the contemporary civil society concluding that it for the most part represents an example of particularistic or reductionist criticism. An attempt is made to explain the dissolution of the environmental system by negative consequences of a basically "good" system. Attention is paid to attempts to solve this issue within the framework of the same civilisational paradigm, by which it has been actually generated and constantly increased. In accordance with the spirit of the age in terms of the increasing centralisation, the impact of technology and bureaucratization of a high-entropic society, the solution is being looked for in measures taken by states, in technological innovations, sparing, alternative sources of energy, etc. In doing this time is being lost as well as the possibility to solve the environmental issues and prevent the civilization and human race in general from destruction.

As opposed to this, a (spiritual) ecology of modernism and postmodernism should be interested in creating a new society with no nation-state, megalopolis, megamachine, ochlocracy, technological expansion, consumerism, dominance of man over non-human entities, high circulation of energy and matter through society, etc. A new ecology and a new state would be based on spiritual values, nonspecialist education, small communities, ecocentrism, low entropy, a drastic decrease of population, the basic technology which serves no destructive needs, etc. The realization of these principles would cause the imperium humanum to disappear and mans cooperation with non-human entities to be realized.

Key words: ecology of modernism and postmodernism, entropy, environmental movements, radical and holistic criticism, spiritual values, technology

ÖKOLOGIE DER MODERNE UND POSTMODERNE ODER: WIE MU DER MENSCH IN EINEN LEMING (NICHT) VERWANDELT WERDEN

Tomislav Markus

Kroatisches Institut für Geschichte, Zagreb

Zusammenfassung

Der Autor analysiert die Ökologie der modernen Zivilgesellschaft und kommt zum Schluß, daß sie im Großen und Ganzen ein Beispiel der partikularistischen oder reduktionistischen Kritik darstellt. Ein Verfall des Umweltsystems versucht man durch negative Folgen einer im Grunde "guten" Systems zu erklären und ihn innerhalb desselben Paradigma zu lösen, das ihn hervorbrachte und ihn ständig erhöht. Gemäß dem "Zeitgeist", d.h. einer steigenden Zentralisierung, Technisierung und Bürokratisierung der hochentropischen Gesellschaft, sucht man nach den Lösungen in den staatlichen Maßnahmen, technischen Innovationen, Sparmaßnahmen, alternativen Energiequellen, u.a. Dadurch geht die Zeit verloren, sowie die Möglichkeit einer Lösung der Umweltprobleme und eine Vermeidung des Untergangs der bürgerlichen Zivilisation und der menschlichen Rasse überhaupt.

Im Gegensatz dazu sollte eine Ökologie der (geistigen) Postmoderne nach einer neuen Gesellschaft ohne Nation-Staat, Megalopolis, Megamaschine, Ochlokratie, technische Expansion, Konsumismus, menschliche Dominanz über den nicht-menschlichen Entitäten, den hohen Verlauf der Energie und Materie durch Gesellschaft u.a. streben. Eine neue Ökologie und eine neue Gesellschaft gründeten daher auf geistigen Werten, nichtspezialistischer Ausbildung, kleinen Gemeinschaften, Ökozentrismus, niedriger Entropie, einer drastischen Verminderung der Bevölkerungszahl, grundlegender Technik, die keinen destruktiven Zwecken diene, u.a. Die Verwirklichung dieser Grundsätze führte dann zum Verschwinden eines Imperium humanum und zu einer realisierten Zusammenarbeit zwischen Mensch und den nicht-menschlichen Entitäten.

Grundaussdrücke: Entropie, geistige Werte, Ökologie der Moderne und Postmoderne, radikale und holistische Kritik, Technik, Umweltbewegungen